

УДК: 159.942.5

© Бабарикіна І.В., 2011 р.

І.В. Бабарикіна

Національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди, м. Харків

ВПЛИВ СТЕРЕОТИПНОСТІ ЕМОЦІЙНОГО ДОСВІДУ ТА УСПІШНОСТІ У НАВЧАННІ НА ВИНИКНЕННЯ ШКІЛЬНИХ СТРАХІВ.

У статті розглядається поняття «страх» та його прояви у шкільному середовищі. Наведені погляди вітчизняних та зарубіжних учених щодо страху. Представлені результати емпіричного дослідження взаємозв'язку страхів та стереотипності емоційного досвіду серед учнів 4-х та 9-х класів, а також взаємозв'язку шкільної успішності та тривожності.

Ключові слова: тривога, страх, шкільні страхи, стереотипність емоційного досвіду, кластерний аналіз, кореляційний аналіз, дендрограма.

И.В. Бабарыкина

ВЛИЯНИЕ СТЕРЕОТИПНОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ОПЫТА И УЧЕБНОЙ УСПЕВАЕМОСТИ НА ВОЗНИКНОВЕНИЕ ШКОЛЬНЫХ СТРАХОВ

В статье рассматривается понятие «страх» и его проявление в школьной среде, приводятся взгляды зарубежных и отечественных ученых на это явление. Представлены результаты эмпирического исследования взаимосвязи школьных страхов и стереотипности эмоционального опыта среди учеников 4-х и 9-х классов, а также взаимосвязи школьной успеваемости и тревожности.

Ключевые слова: тревога, страх, школьные страхи, стереотипность эмоционального опыта, корреляционный анализ, кластерный анализ, дендрограмма.

I.V.Babarykina

INFLUENCE OF STEREOTYPE OF EMOTIONAL EXPERIENCE AND EDUCATIONAL PROGRESS ON OCCURRENCE OF SCHOOL FEARS

In the article we examine such term as fear and it's manifestation in school environment, besides we give an accurate description of views of foreign and native scientists to this problem. The results of research are presented in the article; we examined the relationship between school fears and the stereotype of emotional experience for the 4-th and 9-th forms pupils. Also we examined the relationship between anxiety and school marks.

Key words: anxiety, fear, school fears, stereotype of emotional experience, correlation analysis, cluster analysis, dendrogram.

Проблема. Сьогодні особлива увага держави спрямована на освітній процес взагалі та шкільну освіту зокрема, як одну з основних складових процесу виховання особистості. Навчання у школі має на меті не лише оволодіння знаннями, уміннями та навичками, а й всебічний розвиток дитини як особистості. Реалії сьогодення такі, що прискорення темпу життя, значне збільшення інформації, що потрапляє до школярів, а також постійно зростаючі вимоги

навчального процесу сприяють виникненню стресів та інших ознак шкільного неблагополуччя у дітей. Саме тому важливим є виховання школярів, які можуть впоратися з проблемами та труднощами у своїй діяльності. Психологічне благополуччя учнів значною мірою залежить від того, наскільки добре учні відповідають вимогам, які висуває школа. Наявність шкільних страхів – це основна ознака шкільного неблагополуччя. У психологічній та педагогічній літературі часто зустрічається думка, що відчуття тривоги та стресу – постійний супутник навчального процесу, і це абсолютно нормально. Деякі вчені стверджують, що пізнавальна діяльність неможлива без помірного відчуття тривоги. В.І.Кочубей та Е.Н.Новікова вказують: «і навчання, і розвиток дитини найкращим чином протікають не тоді, коли тривога близька до нуля, а коли вона знаходиться на оптимальному рівні» [5, 55]. Проблема шкільних страхів є не лише психологічною, вона знаходиться у сфері інтересів педагогіки, філософії, медицини та інших наук. Тому проблема шкільних страхів вимагає більш детального вивчення, а саме дослідження причин виникнення страхів, їх закріплення, виділення найбільш виражених шкільних страхів.

Об'єктом нашого дослідження є шкільні страхи. **Предмет** дослідження – взаємозв'язки між стереотипністю емоційного досвіду учнів, успішністю у навчанні та шкільними страхами. **Метою** дослідження є аналіз структури взаємозв'язків між страхами, які виникають у школі, та стереотипністю емоційного досвіду учнів 4-х та 9-х класів та їх успішністю у навчанні.

Проблему страхів вивчали як зарубіжні вчені, так і вітчизняні дослідники. Перші спроби описати проблему страху були зроблені філософами різних шкіл та напрямків (Аристотель, Платон, М.Монтень, Т.Гоббс, Р.Декарт, Б.Спіноза, І.Кант, Л.Фейєрбах, С.К'єркегор, П.Тілліх, А.Камю, Ж.-П. Сартр та ін.). С.К'єркегор виділив філософське поняття страху, розділивши умовно його на емпіричний страх (боязнь конкретної небезпеки) та метафізичну тугу(беззвітний страх, характерний тільки для людини).

Серед вітчизняних дослідників проблемою тривожності та страхів займалося багато вчених. Праці таких дослідників як І.М.Сеченов, І.П.Павлов,

Л.С.Виготський, Н.Д.Левітов, О.Кондаш, О.І.Захаров, А.Б.Леонова, В.К.Вілюнас, А.М.Прихожан, П.Ф.Каптерев та багатьох інших зробили вагомий внесок у вивчення проблеми страхів.

У роботах зарубіжних вчених, таких як З.Фрейд, Ф.Ріман, Р.Мей, А.-Т.Джерсід, К.Ізард, Дж.Боулбі, Дж. Грей, У.Джеймс, Д.Уотсон, Ф.Зімбардо, А.Фрейд, К.Хорні, Е.Фром та ін.. також міститься велика кількість інформації щодо страхів.

Деякі вчені досліджували страх як емоцію. Серед них С.Л.Рубінштейн, В.К.Вілюнас, П.В.Симонов Л.М.Аболін, Б.І.Додонов, К.Ізард, Г.М.Бреслав та ін.. Існує інша точка зору, згідно якої страх – не емоція, а психічний стан.

В зарубіжній психологічній літературі існує декілька концепцій страху. Різноманіття поглядів на природу і розуміння страху виражається у тому, що досі не існує чіткого визначення цього явища. Так, на думку представників психоаналізу, і перш за все, З.Фрейда, страх властивий усім організмам. Фрейд виділяв страх реальний та невротичний. Реальний страх – це біологічна реакція на небезпеку, вираження інстинкту самозбереження. У той час невротичний страх Фрейд визначав як «безпредметну емоційну реакцію», як страх очікування [2]. Дж.Уотсон, засновник біхевіоризму, вважає страх фундаментальною і вродженою емоцією. До основних емоцій людини, окрім страху, вчений відносить гнів та любов.

Вітчизняні психологи спочатку розглядали страх як емоцію, почуття, переживання, а згодом віднесли його до психічних станів. Такі думки зустрічаються у працях Л.С.Виготського, О.М.Леонтьєва, С.Л.Рубінштейна, М.Д.Левітов та ін.

У сучасній літературі під страхом розуміють стан збудження і напруження зі специфічними соматичними і психічними проявами. Страх виникає як попередження про небезпеку (загрозу), коли людина уявляє її чи відчуває її присутність, причому небезпека може бути як реальною, так і уявною. Таку ідею розвивали К.Ізард, Є.П.Ільїн, В.Л.Леві та ін.[6, с.9].

А.Ф.Чернавський визначає страх як стан, який являється відображенням внутрішнього і зафіксованого окремими системами і організмом в цілому відчуття небезпеки [10, с.3].

Ф.Б.Березін визначає страх як конкретизовану тривогу, яка створює у об'єкта уявлення про те, що загрозу можна усунути шляхом виконання певних дій.

На думку К.Ізарда, страх – емоційний стан, який відображує захисну біологічну реакцію людини чи тварини при переживанні ними реальної чи уявної загрози для їх здоров'я та благополуччя [2].

Незважаючи на все, досі не існує цілісної картини страху. Вчені наголошують на важливості системного дослідження страху, вивчення психофізіологічних, особистісно-психологічних і соціально-психологічних його особливостей у своїй єдності [10].

Хоча науковці досі сперечаються про природу страху, у розумінні феноменології цього поняття існує певна злагожденість. Так, індикаторами появи страху служать такі явища, як фізіологічні зміни в організмі, емоційне збудження та зміни у пізнавальній сфері людини [6]. Наслідком тривоги та страху у шкільному житті учнів являються труднощі у навчанні, порушуються стосунки з однолітками, вчителями, можуть виникнути порушення дисципліни і навіть відмова ходити до школи.

Серед великого різноманіття страхів у житті людини особливе місце займають страхи у шкільному навчанні. Школа – місце, де дитина проводить у середньому 10 років життя, і за ці роки відбувається формування особистості. Освітній процес неминує впливає на становлення емоційного здоров'я людини. В науковій літературі висловлюється думка, що навчання є неминучим джерелом емоційного напруження [9]. Дослідження А.М.Прихожан показали, що у сучасній школі дитина відчувається психологічно дискомфортно. Емоції значним чином впливають на поведінку: позитивні емоції заохочують до взаємодії, а негативні спонукають до втечі від контакту з неприємним об'єктом. Навчальний процес нерозривно пов'язаний з наростанням емоційного напруження, результатом цього

є ескалація страхів і тривоги. Особливістю страху як емоції є те, що він виконує функцію прогнозування невдач. У шкільному середовищі існує велика кількість ситуацій, які виникають у школярів напруження. До них можна віднести офіційний характер шкільних досягнень, розподіл учнів за здібностями, особливості педагогічної взаємодії учнів з учителями, страх виконання нових видів навчальних завдань та інші.

Метою емпіричного дослідження було дослідити структуру шкільних страхів на фоні наявності чи відсутності стереотипності емоційного досвіду школярів. Також ми провели дослідження взаємозв'язку успішності у навчанні та шкільної тривожності.

Для першого дослідження ми використали авторський опитувальник «Список страхів», який складається із 20 страхів, які можуть виникнути у школяра під час навчання. Кожен учасник експерименту отримав бланк, у якому в стовпчик були надруковані ситуації зі шкільного життя, які можуть викликати страх. Досліджувані повинні були поставити біля кожної ситуації оцінку від 0 до 5, відповідно до частоти виникнення даного страху.

Для розподілу досліджуваних на групи зі стереотипним та нестереотипним емоційним досвідом ми використали методику «Стереотипність емоційного досвіду» Лисенко Л.М., де 25 тверджень потрібно було оцінити за шкалою від 0 до 3 [8].

У дослідженні взяли участь учні 4-х та 9-х класів школи №70 м. Харкова, всього 140 осіб, з них 78 жіночої статі та 62 – чоловічої, віком від 9 до 16 років.

Кластерний аналіз був реалізований за допомогою програми Statistica 6.0. Для виділення груп страхів використовувався ієрархічний агломеративний метод (метод деревовидної класифікації). Кластеризація була реалізована за методом Уорда. Кількість виділених кластерів визначалася за критерієм «значимого скачка коефіцієнта злиття» [7].

На рис. 1 та 2 зображені дендрограми, отримані в результаті кластеризації даних методики «Опитувальник страхів». У дендрограмі групи з нестереотипним емоційним досвідом (рис. 1) утворилось 3 кластери: I – «боюсь отримати погану

оцінку – боюсь, що викличуть до директора школи», II – «боюсь, що викличуть до дошки – боюсь покарання за погану поведінку», III – «боюсь зганьбитися перед однокласниками – боюсь не зрозуміти пояснення учителя».

Рис. 1. Кластерна структура шкільних страхів учнів з нестереотипним емоційним досвідом.

Страхи, які увійшли до III кластеру, можна об'єднати назвою «боязнь соціального неприйняття». Усі ці ствердження виражають страх бути неприйнятним у колективі однокласників. У I кластері об'єдналися страхи ситуації перевірки знань (окрім страху, що викличуть до директора школи). Але розмова з директором школи завжди сильний стрес для учнів, тому за емоційним забарвленням вона схожа зі страхом оцінювання знань. У II кластері поєдналися досить різноманітні за складом страхи. По-перше, можна виділити групу, яка об'єднує страхи покарання. Сюди входять страх, що знайдуть шпаргалку чи побачать, що списую, страх покарання за погану поведінку, страх покарання за запізнення. Також у II кластері виділяється група страхів, які зображують боязнь мати неприглядний вигляд у очах інших. Це страх, що ніхто не захоче дружити, страх того, що викличуть до дошки, страх тягнути руку, навіть якщо знає

відповідь, страх перевірки домашнього завдання і страх запізнитися на урок. Страх самого учителя уособлює у собі як страх покарання, так як вчитель наділений повноваженнями карати, так і страх виглядати незручно в очах однокласників, так як від учителя багато в чому залежить ставлення до учня.

Таке різноманіття кластерів можна пояснити тим, що учні з нестереотипним емоційним досвідом реагують на ситуації шкільного життя спонтанно, не опираючись на стереотипи, кожен нову ситуацію вони оцінюють теж по-новому.

Дендрограма, на якій зображена група зі стереотипним емоційним досвідом, (рис. 2), розподілена лише на 2 кластери: I – «боюсь отримати погану оцінку – боюсь, що викличуть до директора школи» та II – «боюсь, що викличуть до дошки – боюсь виступати перед усім класом».

Різниця у кількості виділених кластерів свідчить про більш грубий розподіл страхів серед досліджуваних групи зі стереотипним емоційним досвідом.

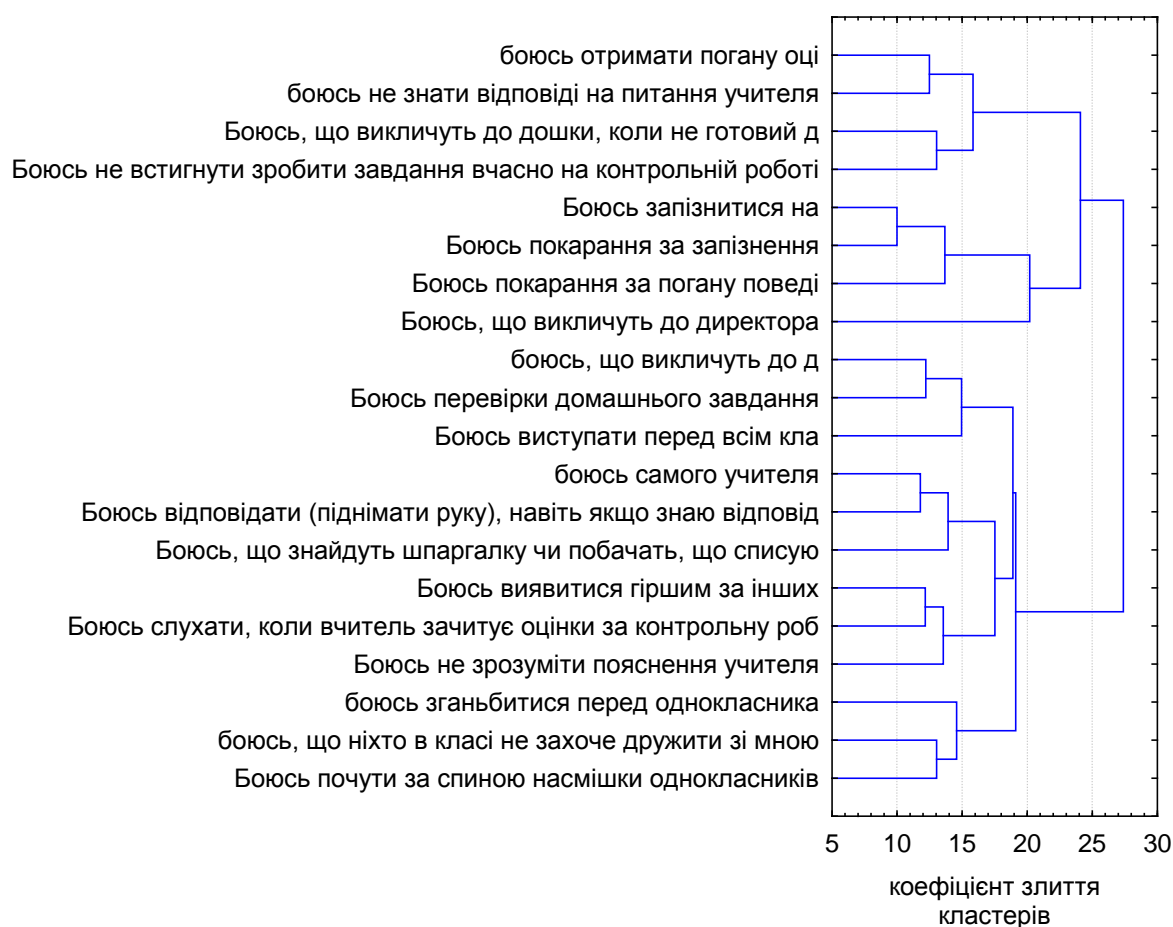

Рис. 2. Кластерна структура шкільних страхів учнів зі стереотипним емоційним досвідом.

Кластер I має досить однорідну структуру, його можна назвати «ситуація оцінювання знань». Якщо порівняти структуру цього кластеру з I кластером групи з нестереотипним емоційним досвідом, то видно, що їх структура майже ідентична. Відмінність полягає у тому, що в даному випадку додається ще один страх – покарання за погану поведінку. Його присутність в даному кластері можна пояснити з цієї точки зору, що у стереотипному мисленні школярів перевірка знань тісно пов'язана з покаранням.

Кластер II виділяється дуже неоднорідною структурою. У його складі ми можемо виділити 3 підкластери. Один із них можна умовно назвати «страх соціального неприйняття». За своєю структурою він також нагадує кластер III на рис. 1, але виявляється навіть більш однорідним. До його складу увійшли такі страхи, як страх ізганьбитися перед однокласниками, страх виявитися гіршим за інших, страх почути за спиною насмішки однокласників, страх виступати перед усім класом. Два інші підкластери не мають такої чіткої структури. Їх зміст можна описати як невпевненість у собі та страх покарання.

Для другого дослідження ми використали «Тест шкільної тривожності Філіпса» та показник середньої успішності учнів у школі. У дослідженні приймали участь учні 4-х та 9-х класів. Загальна кількість досліджуваних – 140. Учням пропонувалося 58 запитань, на які потрібно було відповісти «так» або «ні». Показник середньої успішності вираховувався як середнє арифметичне з усіх оцінок учня за семестр. Умовно успішність була поділена на 4 групи: «відмінно», «добре», «задовільно» та «погано».

Після проведення методики результати піддавалися кількісній, якісній та статистичній обробці. Для статистичної обробки результатів ми використовували метод лінійної кореляції (критерій Пірсона). Як видно з результатів, показаних у таблиці 1, серед хлопчиків 4-х класів відслідковується тенденція: зі зниженням успішності у навчанні загальна тривожність у школі зростає. Також, чим нижчими є оцінки у школі, тим вірогіднішим є виникнення страху не відповідати очікуванням оточуючих і виникнення проблем і страхів у стосунках з учителями.

Взаємозв'язок шкільної тривожності та успішності у навчанні

Фактори тривожності	Успішність навчання у різних групах досліджуваних		
	4 клас хлопчики	4 клас дівчатка	9 клас дівчатка
1. Загальна тривожність у школі	-0,52*	-0,30	0,12
2. Переживання соціального стресу	-0,31	-0,28	-0,06
3. Фрустрація потреби у досягненні успіху	-0,35	-0,70*	-0,58*
4. Страх самовираження.	0,01	0,12	0,05
5. Страх ситуації перевірки знань	-0,23	-0,13	-0,27
6. Страх не відповідати очікуванням оточуючих.	-0,60*	-0,59*	-0,49*
7. Низька фізіологічна стійкість до стресу	-0,40	-0,37	0,02
8. Проблеми і страхи у стосунках з учителями.	-0,52*	-0,39	-0,24

Примітка: * – статистична значимість кореляційного зв'язку на рівні $p < 0,05$.

Це пояснюється тим, що у молодших школярів одним з основних мотивів навчання є авторитет учителя, а чим гірші оцінки – тим учитель менше задоволений учнем. У дівчаток 4-х класів ми бачимо таку картину: фрустрація потреби у досягненні успіху зростає зі зниженням успішності. Так само, як і у хлопчиків, статистично значимим виявився результат залежності страху не відповідати очікуванням оточуючих від успішності у навчанні. Результати аналізу даних дівчаток 9-х класів співпадають із даними дівчаток 4-х класів, тобто можна зробити висновок, що вказані тенденції зберігаються протягом навчання у середній школі. Серед результатів кореляційного аналізу для хлопчиків 9-х класів статистично значимих результатів не виявлено.

Висновки. Результати кластерного аналізу дозволяють стверджувати, що в структурі шкільних страхів між учнями зі стереотипним емоційним досвідом та нестереотипним існують певні відмінності. Вони виявляються як у різній кількості кластерів, на які розподілилися страхи, так і в якісно різному складі кожного кластеру. Варто відмітити, що результати групи зі стереотипним емоційним досвідом мають більш грубу структуру, розподіляючись лише на 2

кластери, тоді як серед учнів з нестереотипним емоційним досвідом виділилось 3 кластери. Спільним для обох дендрограм є наявність кластеру, який об'єднує страхи перевірки та оцінювання знань.

Щодо результатів кореляційного аналізу, варто відмітити, що серед хлопчиків 4-х класів зі зниженням успішності у навчанні зростає загальна тривожність у школі, страх не відповідати очікуванням оточуючих і виникнення проблем і страхів у стосунках з учителями. У дівчаток 4-х класів зі зниженням успішності навчання зростає фрустрація потреби у досягненні успіху і страх не відповідати очікуванням оточуючих. Результати аналізу даних дівчаток 9-х класів співпадають із даними дівчаток 4-х класів. Серед результатів кореляційного аналізу для хлопчиків 9-х класів статистично значимих показників не виявлено.

Список літератури

1. Авдеева Н.Н., Кочетова Ю. А. Влияние стиля детско-родительских отношений на возникновение страхов у детей // Психологическая наука и образование. – 2008. – №4. – С. 35-47.
2. Астапов В.М. Тревожность у детей. – М.: ПЕР СЭ, 2008. – 160 с.
3. Гордеева Т.О., Осин Е.Н., Шевяхова В.Ю. Диагностика оптимизма как стиля объяснения успехов и неудач: Опросник СТОУН. – М.: Смысл, 2009. – 152 с.
4. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. – М.: НПО "МОДЭК", 2000. – 304 с.
5. Кочубей Б.И., Новикова Е.В. Эмоциональная устойчивость школьников. – М.: Знание, 1988. – 80 с.
6. Крейнина О.В. Личностные факторы страха студентов перед экзаменами: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «педагогическая психология». – СПб., 2007. – 23 с.
7. Кузнецов М.А. Эмоциональная память в мнемической системе личности: дис... доктора психол. наук: 19.00.01 / Кузнецов Марат Амирович. – Харьков, 2008. – 490 с.
8. Лисенко Л.М. Особливості розвитку емоційної пам'яті у старшокласників: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Лисенко Людмила Миколаївна. – Харків, 2007. – 195 с.
9. Тарабакина Л.В. Эмоциональное здоровье школьника: теория и практика психологического сопровождения: дисс. докт. психол. наук: спец. 19.00.07 «педагогическая психология» / Л.В.Тарабакина. – Нижний Новгород., 2000. – 360 с.
10. Чернавский А.Ф. Системное исследование страха: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / А.Ф. Чернавский. – Екатеринбург, 2008. – 27 с.